

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУЗ АСТА NUUZ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

**ЖУРНАЛ
1997
ЙИЛДАН
ЧИҚА
БОШЛАГАН**

**2022
1/10**

**Ижтимоий-
гуманитар
фанлар
туркуми**

Бош муҳаррир:

И.У.МАЖИДОВ – т.ф.д., профессор.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Р.Х.ШИРИНОВА – ф.ф.д., профессор

Таҳрир хайъати:

Сағдуллаев А.С. – т.ф.д., проф.

Аширов А.А. – т.ф.д., проф.

Баллиева Р. – т.ф.д., проф.

Маликов А.М. – т.ф.д., проф.

Юсупова Д.Ю. – т.ф.д., проф.

Муртазаева Р.Х. – т.ф.д., проф.

Мўминов А.Г. – с.ф.д., проф.

Нишоновна О.Ж. – ф.ф.д., проф.

Абдуллаева Н.Б. – ф.ф.д., проф.

Мадаева Ш.О. – ф.ф.д., проф.

Туйчиев Б.Т. – ф.ф.д., проф.

Утамурадов А. – ф.ф.н., проф.

Мухаммедова Д.Г. – псих.ф.д.

Болтабоев Ҳ. – фил.ф.д., проф.

Раҳмонов Н.А. – фил.ф.д., проф.

Сиддиқова И.А. – фил.ф.д., проф.

Садуллаева Н.А. – фил.ф.д., доц.

Арустамян Я.Ю. – фил.ф.д., доц.

Пардаев З.А. – фил.ф.ф.д., PhD.

Рофиева Г.Ю. – фил.ф.ф.д., PhD.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2022

МУНДАРИЖА

Тарих

Бабабеков А. Маросим иқтисодининг антропологик таҳлили	4
Жўраев Ж. Ўзбекистонда муқобил энергия соҳасининг ривожланиши	8
Kimsanboyeva Z. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Toshkent shahrining madaniy hayotida matbuotning oʻrni	12
Рахимов Н. Хоразм халқ шўролар жумхуриятининг маъмурий тузилиши ва шаҳарсозлиги масалаларига доир	16
Turdiyeva M. Ikkinchi jahon urushiga oʻzbek ayollarning qoʻshgan hissasi	20
Namidova M. Amir Temur va temuriylar davri tarixiy obidalarining meʼmoriy bezaklari xususida	23

Фалсафа. Педагогика. Психология. Методика. Социология. Сиёсий фанлар

Adilov N. Jismoniy tarbiya va sportning talabalar hayotidagi ahamiyati	27
Алиджанова Л. Исломи илоҳиётида инсон саломатлиги ва биоэтика муаммолари	30
Аллахова Л. Умумтаълим муассасаларида ўқувчиларнинг креативлик сифатларини ривожлантириш йўллари ва шакллари	33
Асқарова Х. Бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантиришнинг назарий асослари	37
Ахатжонов С. Вақиллик органлари ривожда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва жамоатчилик назоратининг ўрни	41
Begmatova S. Boʻlajak oʻqituvchilarda axborot-texnologik kompetentlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari	45
Гофурова А. Олий таълим муассасаларида кийимларни конструкциялаш фанини ўқитишда 3d технологиясини қўллаш	48
Джўраев Ф. Ҳарбий хизматчилар маънавий-ахлоқий ва мафкуравий дунёқарашини шакллантиришнинг тарихий-фалсафий талқини	51
Жабборов И. Эр-хотин муносабатларида тенгликни таъминлашнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари	55
Hui Z., Yong-Feng Z. Study on the coupling and coordinated development relationship between higher education and regional economy in inner mongolia	58
Ismoilova Y. Boʻlajak tarbiyachilarda pedagogik odobi fazilatlarini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari	61
Qarshiyeva Z., Begmatova D. Nanofizika asoslarini umumiy fizikani oʻqitishda qoʻllashning metodik asoslari	64
Qoʻziboyev Sh. Fizika fanini oʻqitishda virtual laboratoriya mashgʻulotlarini tashkil etish texnologiyalari	67
Qoʻldasheva M. Kompetensiyaviy yondashuv asosida universal taʼlimni tashkil etish mexanizmlari	70
Латипов Р. Умумий ўрта таълим тизимида график таълим самарадорлигини ошириш муаммолари	74
Мажидов Н., Мажидов Ф. Место психолого-педагогических знаний в теоретической и практической подготовки будущего учителя	78
Мажидов Ф., Мажидов Н. Социально-психологические основы выбора профессии	82
Максудова Х. Lingvodidactic issues of teaching english for specific purposes in the field of medicine annotation	85
Маматов М. Янги Ўзбекистон ёшлари маънавиятини шакллантиришда ислом манбаларининг стратегик аҳамияти	89
Мирзаев М., Мухаммадиев У. Маданий алоқаларнинг ривожланиши – туркий бирликнинг муҳим омили	93
Mirsharipova Z. Talabalarining oʻquv jarayonida bilimlarni oʻzlashtirishlarida uyquning ahamiyati	97
Мўминов А., Рахматиллаев М. Ёш гандболчиларнинг тезкорлик сифатини ривожлантириш технологияси	99
Муминова Д. Китоб – миллатнинг маданий ва маънавий мероси	103
Нишонов И. Дарсни ташкиллаштиришда ўқитувчининг маҳорати	107
Олимова М. Хотин-қизларнинг сиёсий хулқ-атвори назарий ва амалий жиҳатлари	110
Омонов Р. Давлат бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини оширишда интерактив давлат хизматларидан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари	113
Roʻlatov S. 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik darajasini qiyosiy tahlil qilish	117
Raxmonqulova D. Boshqaruv profili ofitserlarining oʻquv jarayoni sifatini oshirishga qaratilgan chet tili darslaridagi ogzaki harbiy buyruqlar (nemis tili materiallari asosida)	120
Rahmonov N. Suzish mashgʻulotlarining talabalar salomatligiga ijobiy taʼsiri	123
Rahmatova F. Fanlararo integratsiya-tafakkurni rivojlantiruvchi omil	126
Саидова Ф. Қадриятлар тизимида шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари	130
Саттарова Г. Илк ўспиринларда ирода кучининг намоён бўлиши ва унинг мотивацион компонентлар билан боғлиқлиги	134
Tashtayev Sh. Voleybol- TDTU talabalarining jismoniy koʻrsatkichlarini yaxshilovchi vosita sifatida	138
Тўхтасинов Б. “Давлат – халқ учун” ғояси ўзбекка хос умуммиллий жамоавий сафарбарлик ифодаси	141
Хайдарова Р. Финляндия таълим тизимининг бошланғич синфларида математика дарсларини ўқитишнинг айрим масалалари	145
Xudoyberganov Z. Talabalar orasida sogʻlom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy madaniyatning oʻrni	148
Хушматова Г. Сиёсий фаолият онгли равишда шахснинг хатти-ҳаракатида намоён бўлувчи омил	151
Хакбердиев Б. Интегратив ёндашувнинг муҳим вазибалари	154
Хусанова Х., Содикова Ш. Замоनावий ижтимоий ҳимоя тизимида дифференциаллик ва интеграция	157
Чиниева С. Внедрение в педагогический процесс образовательных инноваций и инновационная деятельность преподавателя	162

Филология

Abdujabborova X. Falsafa terminologiyasining dunyo tilshunoslari tomonidan oʻrganilishi	165
Abdullaeva M. Linguocultural characteristics of proverbs expressing gender relations	168
Абдуллаева Р. Понятие ценности как основной составляющей концепта в паремиях	171
Азимов И. Жадидлар ва ўзбек тили унлилар тизими	174

УДК: 930

Наврўзбек РАХИМОВ,
ТДУТАУ доценти в.б., тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
E-mail: raximov.n_1990@list.ru

тарих фанлари доктори, профессор Н.А.Мустафаева тақризи асосида

ХОРАЗМ ХАЛҚ ШҶРОЛАР ЖУМҲУРИЯТИНИНГ МАЪМУРИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ МАСАЛАЛАРИГА ДОИР

Аннотация

Ўзбек халқи тарихида, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий давлатчилик тарихида Хоразм воҳаси ўзига хос ўрин тутади. Мақолада ХХ асрнинг илк чораги ташкил этилиб советлаштириш сиёсати натижасида тугатилган Хоразм Халқ Шўролар Жумҳуриятининг шаҳарсозлиги, маъмурий тазилишидаги бир қатор ўзгаришлар таҳлил қилинган.

Калиг сўзлар: ХХШЖ, Шаҳарсозлик, маъмурий тазилиш, Ичан-қалъа-шаҳристон, туман, “махалла-мавзе элот”, “китъа”, “жариб”.

ПО ВОПРОСАМ АДМИНИСТРАТИВНОГО СТРОЕНИЯ И ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА ХОРЕЗМСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Хорезмский оазис занимает особое место в истории узбекского народа, в том числе и в истории древней государственности на территории Узбекистана. В статье анализируется ряд изменений в градостроительной и административной структуре Хорезмской Народной Советской Республики, сложившейся в первой четверти ХХ века и завершившейся в результате политики советизации.

Ключевые слова: ХНСР, Градостроительство, административное планирование, Ичан-кала – шахристан, район, «махалла-мавзе элот», «китъа», «джариб».

ON ISSUES OF ADMINISTRATIVE STRUCTURE AND URBAN ECONOMY OF THE KHOREZM PEOPLE'S SOVIET REPUBLIC

Annotation

The Khorezm oasis occupies a special place in the history of the Uzbek people, including in the history of ancient statehood on the territory of Uzbekistan. The article analyzes a number of changes in the urban planning and administrative structure of the Khorezm People's Soviet Republic, which took shape in the first quarter of the 20th century and ended as a result of the Sovietization policy.

Key words. KhPSR, Urban planning, administrative planning, Ichan-kala - shakhristan, district, "mahalla-mavze elot", "kita", "jarib".

Кириш. Ўзбек халқи тарихида, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий давлатчилик тарихида Хоразм воҳаси ўзига хос ўрин тутади. Суғорма деҳқончилик, шаҳарсозлик, давлатчилик, меъморчилик, хунармандчилик, санъат, маънавий-мафқуравий ҳаёт ва бошқа соҳаларда дунё цивилизациясига қўшган ўзига хос хиссаси билан милоддан олдинги I минг йилликнинг бошларидан то ХХ асргача қўлаб тарихий воқеликларга гувоҳ бўлиб келган ушбу воҳа тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш бугунги куннинг муҳим масалалардан биридир.

ХХ асрнинг илк чораги дунёнинг қўлаб ҳудудларида шаҳарсозлик, модернизатсия жараёнлари жадал ривожланди. Бу даврда Марказий Осиё минтақасида миллий озодлик курашларининг кучайиши, маърифатпарварлик ҳаракатларининг юзага келиши, йирик империяларнинг мустамлақасига айланган турли халқларнинг ўз миллий давлатини қайтадан тиклашга интилиши жараёнлари кечди. Бу жараёнлар Туркистон ўлкасида ўзгача шаклларда кечди ва пировард натижада бугунги Ўзбекистон Жумҳуриятининг ташкил топишига замин яратилди. Ўз миллий давлатчилигини тиклаш мақсадида амалга оширилган ишлардан бири – 1920 йилда Хоразм Халқ Шўролар Жумҳуриятининг ташкил топиши бўлди ва унинг қарийб беш йиллик фаолияти ватанимиз тарихида чуқур из қолдирди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Қарийб беш йил мобайнида Хоразм Халқ Шўролар Жумҳуриятининг маъмурий тазилиши, шаҳарсозлигида бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди. Бу ўзгаришларнинг ҳуқуқий асоси сифатида 1920 йил 30 апрелда қабул қилинган ХХШЖнинг биринчи Конституциясида маъмурий тузилишига доир алоҳида бўлим ва моддалар ажратилган.

ХХШЖ ўз конституциясига кўра мустақил давлат сифатида иш олиб бориб, ўзининг маъмурий бирликларини белгилаб олади. Бунга кўра ХХШЖ 22 та туманга бўлинган эди: Дарғонота, Питнак, Ҳазорасп, Бешарик, Хонка, Янги Урганч, Гурлан, Қипчоқ, Манғит, Қиличбой, Монок, Тошхóвуз, Пўрси, Хужайли, Қўхна Урганч, Қўнғирот, Хива, Илонли, Ғазовот, Шовот, Хитой, Қўшқўпир.

ХХ аср Хоразм тарихига доир мафқуравий ёндашувдан ҳоли бир қанча тадқиқотларда ХХШЖнинг маъмурий тузилиши малаласига эътибор қаратилган. Чунки асрлар давомида мавжуд бўлган бошқарув тартиблари билан бир қаторда маъмурий тузилишда шу пайтгача мавжуд бўлган хон хонадони вакиллари ва юқори мартабали амалдорлар бошчилик қиладиган вилоят, ноиблик ўрнида этник жиҳатларга асосланган ҳолда туманларга ажратилди. Чунки совет маъмурулари ХХШЖнинг маъмурий бўлинишида ҳам “Нифоқ сол,

хуқумронлик кил” тамонлига содиқ колди. Улар асрлар давомида қон-қариндошлик ришталари билан боғланган ўзбек, туркман, козоқ, қорақолпоқ халқлари ўртасида бирдамлик ва ҳамжихатликни йўқ қилган йўлини тутдилар.

М.Маткаримовнинг “Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди” асарида ушбу ёндашувга урғу берилди: “1920 йил апрель ва май ойининг бошларида ушбу туманларнинг туман кенгашлари (советлари) тузилиб, уларнинг ҳар бирида 5-7 кишидан иборат кенгаш аъзолари сайланди. 14 та ўзбеклар яшайдиган, 5 та туркманлар яшайдиган ва 3 та козоқлар яшайдиган туманларда кенгашлар сайланиб, ҳар бир туман маҳаллаларида оқсоқоллар сайланди”[1].

1923 йил 20 октябрда бўлиб ўтган Бутун Хоразм халқ вакилларининг IV қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилинди[2]. Ушбу қарор 20 октябрда қабул қилинган 5 та бўлим 12 та бобдан иборат Конституция билан мустақамланди. ХХХШЖнинг маъмурий тузилиши масаласига ҳам алоҳида тўхталилган.

ХХХШЖнинг қурултойларида марказ тасирида бу каби маҳаллий бошқарув органларига бир неча бор ўзгартиришлар киритилиб турганлиги доир Н.Жўраев ва Ш.Каримовларнинг тадқиқотлари фикримизни исботлайди. “Бутун Хоразм IV Шўролар қурултойи қарорлари асосида ўлкада 4 вилоят ва 8 та туман ижроия қўмиталари ташкил этилиб, улар Ҳазорасп вилояти, Янги Урганч вилояти, Тошхувуз вилояти, Хўжайли вилояти бўлиб, марказ Хива алоҳида туман сифатида қолдирилди. 1924 йил май ойида ХХХШЖда Янги Урганч вилоятида ўзбеклар кўпчиликни ташкил этиши сабабли туманлар бирлаштирилиб (Хива туманидан ташқари) вилоятлар 4 тадан 3 тага қисқартирилди. Кам сонли кичик миллатларнинг манфаатларини эътиборга олган ҳолда Хоразм МИК қошида миллий бўлимлар: 9 кишидан иборат – Туркман бўлими; 5 кишидан иборат – Қозоқ бўлими ва 3 кишидан иборат – Қорақалпоқ бўлими ташкил этилди[3. Б. 199].

ХХХШда шаҳарсозлик, асосан, маъмурий марказ Хива шаҳрида бўлган. Хива шаҳри кўп асрлик тарихи давомида у қайта-қайта таназзулга учраши ва қайта юксалиши шаҳарнинг тузилишида ўзгаришларни бўлишига сабаб бўлган. Шаҳарнинг XIX асрдаги кўриниши бугунги кунгача сақланиб қолган.

Хива шаҳрининг тарихий топографиясида аниқ белгиланган қисмлардан иборат бўлган. Қалъа атрофида шаҳар қуришнинг анъанавий тамойили акс эттирилган: арк (қалъа) - Шаҳристон (шаҳар тўғри) - рабод (шаҳар атрофи). Ичач-қалъа (Шаҳристон) кучли қалъа деворлари билан ўралган бўлиб, унинг атрофида шаҳар атрофи-Дишанкала (ташки шаҳар) маҳаллалари жойлашган, ўз навбатида, қалъа деворлари билан ҳам ўралган[4. С. 13].

Хива шаҳрининг XX асрда биринчи чорагидаги тузилиши ва қиёфасини Маткарим Неъматуллаев томонидан 1920 йилда тузилган харитадан олиш мумкин.* Бу харита шуниси билан диққатга сазоворки унда нафақат мавжуд бўлган иморатлар шунингдек аҳоли сони, ер майдонлари, масжид ва мадрасалар харитада аниқ ўз ифодасини топган. Режада шу даврнинг 14 та дарвозаси (Ичан ва Дишан қалъадаги) номлари билан, 43 та мадрасаси, 79 та масжид мадраса ва масжидларнинг вақфлари ҳам қайд этилган кўчаларнинг жойлашуви, маъмурий бинолар, бозор ва карвонсаройлар ва бошқа бинолар тасвирга олинган. М.Неъматуллаев маълумотида кўра 1920 йилда Хива шаҳрида 4949 оилада 27083 та киши, жумладан Ичан қалъада 909 та оила ва унда 13767 та киши, Дишан қалъада 4040 та оила ва 13316 киши истиқомат қилган. Шаҳарнинг майдони тахминан 468

танобни ташкил этган ва бир таноб 60 газга, 1 газ эса 0,5 аршинга тенг ҳисобланган[5].

* Ушбу харита ҳозирги кунда Ичан қалъа музей кўриқхоаси фондида ва неготивлари Ўзбекистон Республикаси маданият ва спорт Вазирлиги қошидаги ёдгорликларни муҳофаза қилиш Бош Бошқармаси архивида сақланмоқда.

Тадқиқот методологияси. Олиб борилган илмий тадқиқот натижалари шуни кўрсатядики XIX аср охири-XX аср бошларида Ўзбекистоннинг аксари шаҳарларда асосан икки поғонали бошқарув бўлган. Бу шаҳарларнинг маъмурий-режавий бўлинувида ўз аксини топган. Бўлимлар йирик ва майда шаҳарсозлик бўлимлари шаклида вужудга келган. Йирик ва майда бўлимлар турли иборалар билан юритилган. Қўқон, Марғилон, Тошкент каби шаҳарларда тўрттадан йирик бўлимлар бўлиб, улар «даҳа» ибораси билан аталган. Самарқандда ҳам бундай йирик бўлимлар тўртта бўлиб «қитъа» ибораси билан аталган. Бухоро шаҳрида эса йирик шаҳарсозлик бўлимларидан ўн иккита бўлиб «жариб» ёки «маҳалла» дейилган. «Маҳалла» ибораси кўпроқ майда шаҳарсозлик бўлимларга нисбатан қилиб айтилган (Тошкент, Қўқон, Марғилон). Демак, «маҳалла» Бухорода йирик бўлимларни, бошқа шаҳарларда эса майда бўлимларни ифода этган. Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларда кичик бўлимлар «гузар» деб аталган.

Хоразм шаҳарларининг, хусусан Хиванинг бундай худудий-маъмурий бўлиниш тизими тўғрисидаги аниқлик йўқ эди. Маҳалла ва гузарга ўхшаш кичик бирикмалар мавжуд адабиётларда «элот» номи билан аталиб келинган[6. С. 68].

Хива хонлари архивида аҳоли жойларининг рўйхати келтирилган бўлиб, унда «масжид» деб аталган жойлардан таркиб топган кишлоқлар тарихида берилган. «Масжид» ибораси кенг маънодаги «маҳалла» каби кичик шаҳарсозлик бирлиги маъносига қўлланилган. Ҳар бир хонадонларда ўртача 6 кишидан истиқомат қилган деб фараз қилсак, Шайхлар кишлоғи масжидларининг тахминий аҳолиси 270 киши атрофида бўлиб чиқади. Бизнинг фикримизча бундай, Шайхлар каби кишлоқ жойларига «элот» иборасини ишлатиш ўринлидир. Хоразмда «масжид» сўзи нафақат диний муассаса биносини, балки аҳоли истиқомат қиладиган шаҳарсозлик тизимини ифода этилганлиги бошқа манъбада ҳам ўз тасдиғини топади. Жумладан, А.Абдурашулов тадқиқотида Хивада олдин аҳоли истиқомат қилган жойлари «масжидқавм» деб аталган (қўм – “қавм”- уюшма сўзининг қисқартмаси) [7. Б. 19].

Таҳлил ва натижалар. А.Абдурашулов Хивага бағишланган ўзининг монографиясида катта шаҳарсозлик бўлимларига нисбат қилиниши мумкин бўлган қимматли маълумот бор. У Хивада тўққизта: Амин чорсу, Қумёска, Каптархона, Ўр, Кўҳна бозор, Калта минор, Мойвастон, Қора аълам, Янги қалъа «мавзе»лари бўлганлигини қайд этган[8]. Ундан ташқари «Таъмиршунослик» институти материалларида Ичан қалъа саккизта «қўча»га ажратилган[9]. Бизнинг тахмин қилишимизча саккизта қўча А.Абдурашулов келтирилган мавзеларга тўғри келади. «Мавзе» сўзи Хивага бағишланган зикр қилинган манбадан ташқари бошқа манбада учрамайди. Аммо «элот» сўзи махсус нашрларда ва ҳозирги вақтда оғзаки нутқда мустақам ўрин олган. Мазмун жиҳатидан улар бир шаҳарсозлик бўлимани ифода этишини назарда тутсак уларни «мавзе-элот» лар деб аташ тўғрироқ кўринади. Агар ҳозирги маҳаллалар билан мавзе-элотларни солиштирадиган бўлсак, ҳулосамизнинг бошқа асосларини ҳам топишимиз мумкин. Хиванинг Ичан қалъасида мавзе-элотлар ҳозирги маҳаллаларнинг иккитасида (Қумёска, Каптархон) ўз

номини сақлаб қолган ва шу мавзеэлотлар жойлашувига тўғри келади. «Мавзеэлот»лар Дишан қалъада ҳам давом этган. Биргина мавзе-элот (Қора аълам) фақат Ичан қалъада жойлашган ва биргина мавзе-элот (Кумясқа) фақат Дишан қалъада жойлашган. қолганлари ҳам Ичан қалъада, ҳам Дишан қалъада жойлашганини кўришимиз мумкин.

Ш.Рейимбаев “Хоразм шаҳарларининг XIX аср охири - XX аср бошларидаги архитектуравий - тархий тизими” номзодлик диссертациясида Хоразм шаҳарларининг худудий-маъмурий тизими шаҳарнинг маъмурий бўлиналари орқали намоеън бўлишини тахлил қилган. У XIX аср охири XX аср бошларида жамоаларни, кишлоқларни, аҳоли истикомат қиладиган жойлар шаҳарсозликнинг кичик бўлиналари бўлган масжидқавмлар орқали бошқарилганлиги, шу даврда қавм, жамоа ўттиз хонадонга етса, катта жамоа ҳисобланганлиги ва масжидқавмга бирлаштирилганлиги, қавмларнинг аксарияти ўнга яқин хонадонлардан иборат бўлганлиги ва қавмлар бир жамоага уюшган ҳолда ер, сувдан биргаликда фойдаланишган, жамоа томонидан сайланган йиғилиш-кенгаш орқали бошқарилганлиги ҳақида тўлиқ маълумотлар келтириб ўтган. А.Абдурасуловнинг олиб борган тадқиқотлари натижаси XX аср бошларида шаҳарда мавжуд бўлган жаъми (шу жараёнда шахсан иштирок этган Бобожон Сафаровнинг шахсий архивидан олинган) 79 та масжидқавмдан фақат 65 тасида аҳоли қолганини аниқлади. М. Неъматуллаев томонидан 1922 йилда қизилган шаҳар режасида ҳам 79 та масжидқавм номини қайд этилган ва уларнинг 65 тасида аҳоли, хонадон сони кўрсатилган. Масжидқавм номлари эса берилмаган. Шу даврда Хива шаҳрида 64 та масжидқавм мавжуд бўлган. Масжидқавмлар номлари А.Абдурасуловга кўра қуйидагича: Боборис бобо, Мискин бобо, Пояки, Ғасоллар, Абдулла раис, Боғбонли, Исмоил бекча, Тохир элон, Саид ота, Поянда, Отамурод кушбеги, Мусо тўра, Қози хос, Товғон турк, Саид, Маҳмуд ота, Ҳасанмурод Кушбеги, Уч авлиё, Бектемир, Ҳасан кури, Ғалғал, Пано заргар, Чилла авлиё, Отажон девон, Рофаник, Нурилло читкар, Нуриллабек, Хабибулло эшон, Мамаг маҳрам, Ҳусайн заргар, Норбек, Абдулла сарроф, Шоқаландар бобо, Бобо карвонбоши, Ёкуб меҳтар, Нуриллабой, Ҳасан боғбон, Қалам ясовулбоши, Маткарим

сайис, Султонобод, Жонкелди, Ибодулло эшон, Саид Муҳаммаджон, Нури Хўжа, Олак Эдакчи, Кулол Масжид (кулоллар), Каптархона, Бозор юзбоши, Хасан кули, Рахмонберди бий, Машарип ласси, Қумёсқа, Сайдомит (Саид Ҳамил тўра), Полвон кори, Обдол бобо, Саид Ниёз шоликор, Тўрт Шоббоз, Хон масжид, Давлат қорақўз, Ғаффорбой, Заргар масжид, Гадоилар, Қора аълам, Мадримхон, Исом хўжа[10]. Ўша даврда шаҳар масжидқавмлари хонадонлар сони билан бирбирдан кескин фарқ қилган. Масалан: Ичан қалъадаги энг кичик Ғасоллар маҳалласидаги 23 та хонадонда 78 киши (ўртача ҳар хонада 3-4 киши) яшаган. Дишан қалъадаги энг катта Саид Ниёз Шоликор маҳалласида эса 184 та хонадонда 833 нафар киши (ўртача ҳар хонадонда 4-5 киши) яшаган. Масжидқавм номлари эса табиий равишда шу ерлик аҳолининг шуғулланадиган касб - хунаридан ёки масжидқавм масжидини қурдирган киши номидан келиб чиқиб аталаверилган.

П.П.Иванов «Хива хонлиги архиви» материалларида Хива атрофидаги 147 та кишлоқлар (турар жой пунктларини) рўйхатини келтирган. Уларнинг энг каттасида 10 та масжидқавм бўлиб, «Наухас» номи билан аталган, энг кичиги эса «Рофаник» номи билан аталиб, атиги бир одам яшаши таъкидланган.

Мавзеэлотлар тўғрисида архитектор, Хива архитектураси тарихи билан шуғулланган Ш.Рейимбоев қуйидагича изоҳ берган: “Бу йирик бўлиналар ҳозирги қунгача манбаларнинг айрим жойларида “элот”, бошқа жойларида “мавзе” деб аталиб келинган. Бунга аниқлик киритиш учун бу мазкур йирик бўлиналарни «мавзе-элот» деб атадик” [11. Б. 19]. Тарихчи олим А.Абдурасулов ҳам Хивада 9 та мавзе-элот («мавзе») бўлганлигини таъкидлайди. Булар: Қумёсқа, Каптархона, Ўр, Кўҳна бозор, Қалта минор, Амин чорсу, Мойвастон, Қора аълам ва Янги қалъа мавзе-элотлари[12. Б. 63].

Ш.Рейимбоев ўзининг “Хоразм шаҳарларининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги архитектуравий – тархий тизими” тадқиқотида А.Абдурасулов фикрларини тасдиқлайди. “Агар шаҳарда 80 та масжидқавм бўлган бўлса, бу мавзе-элотларнинг ҳар бири ўрта ҳисобда 9 та масжидқавмни ўз ичига олган. Булар худуди жиҳатдан ҳозирги маҳаллаларга тўғри келади” [13].

М.Неъматуллаев томонидан 1920 йилда тузилган харита топилгунгача бўлган Хива шаҳри билан боғлиқ тадқиқотларда кўчаларнинг эски номлари, мадраса ва масжидлар сони турли даврдаги тадқиқотда турлича кўрсатилиб келинди.

“Шуниси илмий жиҳатдан эътиборга сазоворки”, – деб ёзади А.Абдурасулов “Хива” деб номланган тарихий этнографик очерклар тўпланган китобида – “мазкур режа топилгунга қадар кўчаларнинг эски номлари, мадраса ва масжидлар сони турли даврдаги тадқиқотда турлича кўрсатилиб келинди. Чунончи, эълон қилинган рисоаларда Хива шаҳрида 96 масжид, 120 мадраса бор деб келинди” [14]. XXШЖ ёш ҳукуматида марказнинг

таъсири ва асосий урғуни ўлкани бирламчи ҳомашё базасига айлантириш сиёсати аҳолининг демографик ҳолати, шаҳарсозлик масалаларини 2 даражали масалаларга айланиб қолишига олиб келди.

Хулоса ва таклифлар. Бу давр Хоразмда шаҳарсозлик соҳасидаги эришилган ҳамма ютуқларга меъмор, архитектура тарихчиси И.И.Ноткин шундай деб баҳо беради “... XIX аср бошлари ва XX асрда Хива меъморларининг ғоялари ўзининг энг юқори чўққисига етиб, халқ меморчилиги тажрибаси билан узвий боғланган, аввалом бор орнаментал-декоратив санъатда ва фуқаро архитектураси намуналарида ўз аксини топган” [15].

Хулоса сифатида ХХШЖ қисқа фаолияти даврида этник хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда маъмурий тузилиши бир неча мартаба ўзгартирилди. Шаҳарсозлик, миллий архитектуравий фикр-мулоҳаза юритиш, яъни архитектуравий ғоялар мамлакатда тўхтаб қолди, халқ услубларини рус-европа архитектураси эгаллади ва айтарлик даражада муваффақиятга эришмади. Хива

хонлиги 1920 йилда тугатилди, Хоразмда ҳокимият рус ҳукумати қўлига ўтди. Хива шаҳри ХХШЖ қисқа беш йилга яқин даврида ҳеч бир бош режасиз стихияли равишда ривожланди. 1920-1924 йиллар даврига оид бирорта ҳам харита йўқ. Ўтган асрдаги 1920 йилгача бўлган даврлардаги эришилган архитектура ютуқлари бу вақтга келиб бутунлай тўхташ даврини бошидан кечирди.

АДАБИЁТЛАР

1. Маткаримов М. Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. – Урганч, 199, Б. 49.
2. Ўз МА, Р-71 фонд, 1-рўйхат, 37-иш, 116-117-варақ; 45-иш, 25-29-варақлар; "Хоразм Халқ Жумҳурияти" (ўзбекча). Энциклопедик луғат. 2. Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси. 1988. п. 369. 5-89890-018-7.
3. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. – T.: Sharq, 2011. – B. 199.
4. Рахманов А. К исторической топографии Хивы XVI-XX веков. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.7/8 Ташкент, 1997. С. 13.
5. Обследование историко-архитектурной застройки территории «Дишан-Кала» в г.Хива. – архив ГлавНПУ. Т. 1987. Том II. стр.19
6. Пылатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура старого Ташкента (конец XIX-XX вв.): кан. дисс. канд. арх.-Т.: ТАСИ. 1994 С.68.
7. Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Т.: Ўзбекистон. 1997. Б. 19.
8. Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Т.: Ўзбекистон. 1997. Б. 63.
9. Ғаниев К., Қобулов А., Ризаев И., Ярмухамедова О. Анализ традиционного жилья на территории Ичан кала г.Хива. // проект УзНИПИ реставрация. Т.: 1983.
10. Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Т.: Ўзбекистон. 1997. Б. 49.
11. Рейимбоев Ш.С.Хоразм шаҳарларининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги архитектуравий – тархий тизими. Ур.: 1997. Б. 19.
12. Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Т.: Ўзбекистон.1997. Б. 63.
13. Рейимбоев Ш.С.Хоразм шаҳарларининг... Б. 20.
14. Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Т.: Ўзбекистон. 1997. – 23 б.
15. Обследование историко-архитектурной застройки территории «Дишан-Кала» в г.Хива. – архив ГлавНПУ. Т. 1987. Том II стр.19